מערכת קבורה מהתקופה הרומית בחיפה העתיקה

שלום ינקלביץ

בחורף של שנת 1991 נתגלתה מערכת קבורה (נ״צ רי״ח 1981/7402, רי״י 1481/2402) במהלך סקר שנערך עבור רשות הנמלים והרכבות, לקראת הנחת מסילת רכבת הפרברים בחיפה. החפירה בוצעה מטעם רשות העתיקות,[1] ונוהלה על ידי המחבר (ינקלביץ תשנ״ג). מערכת הקבורה צמודה למערכת הקבורה שתוארה בעבר על ידי שומכר ממזרח (Schumacher 1891; להלן).

חיפה העתיקה (חיפה אל־עתיקא), היא חיפה הערבית, נמצאת באזור שמתחת לבית החולים רמב״ם, בין שכונת בת גלים במערב לנמל חיפה המערבי במזרח. חיפה העתיקה נהרסה בשנת 1761 על ידי ד׳אהר אל־עמר, ובמקומה נבנתה חיפה החדשה באזור הצר שבין הכרמל לים; במעלה הכרמל נבנתה מצודת ׳בורג׳ א־סלאם׳ — שכונת ואדי סאליב, המשתרעת עד לרחוב העצמאות. סך שטח האתר שנחפר עד כה כ־300 דונם (נ״צ רי״ח 1983–95/7481–4, רי״י 1483–95/2481–4).

תולדות המחקר

התלמוד מתאר את חיפה העתיקה במאה הג׳ לסה״נ כעיירה יהודית שהדמות הבולטת בה היא ר׳ אבדימי האמוראי (קידושין לג ע״ב; בבא בתרא יב, ע״א). על פי המסורת, קברו של ר׳ אבדימי נמצא בבית הכנסת היהודי העתיק שברחוב יפו, כמה מאות מטרים ממזרח לאתר.

במאה הד׳ לסה״נ מזכיר אבסביוס את חיפה היושבת על הדרך שבין עכו לקיסריה (**ספר האונומסטיקון לאבזביוס**, מס׳ 556, עמ׳ 53). גם אז היתה חיפה ידועה כיישוב יהודי — ״לא מעבירין לפני התיבה, לא חיפנין... מפני שהיו עושים היהין ועיינין איאין״ (תלמוד ירושלמי, ברכות ב, ד) — שבו עסקו בין היתר בדיג של חלזונות לתעשיית הארגמן: ״ציידי חלזון מסלמות של צר ועד חיפה״ (שבת כו, ע״א).

בשנת 1047 עבר בחיפה הנוסע הפרסי נאסיר חורסו, שתיאר בה את נמל הדיג והמספנה (Marmardji 1951). לפני שנת 1083 חידש ר׳ אליהו את הגאונות וההסמכה לרבנות בחיפה (גיל תשמ״ג:364). בשנת 1100, בזמן המצור הצלבני על העיר, היו יהודי חיפה הכוח הלוחם העיקרי והעיקש, וכשנפלה העיר בידי טנקרד, טבחו אנשיו ביהודים. עם כיבוש עכו בשנת 1291, ננטשה חיפה על ידי הצלבנים והפכה לכפר דייגים קטן. בשנת 1761 נהרסה העיר על ידי ד׳אהר אל־עמר והאזור נבנה מחדש רק בשלהי המאה הי״ט.

בשנת 1170 הזכיר בנימין מטודלה את ״תחתית״ הר הכרמל ״שם מקברי ישראל רבים״ (יערי 1977: 37). בשנת 1738 תיאר פוקוק את הקברים החצובים בסלע: ״מצבות וגלוסקמות רבות בסגנון יהודי״ (Pococke 1745:56). גרן (תשמ״ד:176, 191; תשמ״ה:273) תיאר את המקום כשדה, שבו שימשו השרידים העתיקים תחליף למחצבה לצורך בניית חיפה החדשה. בשנת 1880 זיהו הסוקרים הבריטים על החוף שרידים של חומות ומגדל ושפע של פריטים אדריכליים עשויים שיש, גרניט ופורפיר (Conder and Kitchener 1881:303–307). כמו כן, הם תיארו בפרוט מספר מערכות קבורה עתיקות, חצובות בסלע הכורכר, שלהן כוכים, גומחות ומקמרים; בשתיים מהן נחרתה מנורת שבעה קנים מעל פתחי חדרי הקבורה. מערכת נוספת, הסמוכה לאלו שנסקרו על ידי הבריטים, תועדה בשנת 1890 על ידי שומכר; המערכת מפוארת במיוחד (Schumacher 1891: Fig. 3) ולה סטיו של עמודים חצובים בכורכר בשלושה צדדים של חצר חצובה, שממנה נכנסו אל חדרי הקבורה. שומכר תיעד מערכת נוספת שבה נתגלו מכסים של סרקופגים גמלוניים עשויים כורכר, בעת כריית חול וניסור סרקופגים לבניית המושבה הגרמנית (Schumacher 1898:104). לאחרונה נחפרו במקום מערכות דומות (מרטין פיילשטוקר, מידע בעל פה).

בשנת 1972, בעת עבודות פיתוח בשטח נמל חיפה הסמוך, נתגלה מטמון של מטבעות זהב מימי הקיסר פוקאס (602–610 לסה״נ) בתוך אגן מטויח המתוארך לתקופה הביזנטית (אלגביש 1972). בזמן בניית האגף החדש של בית החולים רמב״ם נתגלו רצפות פסיפס, קטעי קירות, חציבות ומתקנים. בחיפה העתיקה נערכו כמה חפירות שבמהלכן נחשפו מערכות קבורה: על ידי דרור ברשד ועבדאללה מסארוה (הרשאה מס׳ A-3014) ומרטין פיילשטוקר (הרשאה מס׳ A-3113) מטעם רשות העתיקות; משה פישר, חגי יוחנן ואתי ברנד (רשיון מס׳ B-163/1998) מטעם אוניברסיטת תל אביב; ואלכסנדר ג׳בור (רשיון מס׳ B-251/2002; ג׳בור 2008) מטעם המכון ללימודי־ים באוניברסיטת חיפה. בשנים 2006 ו־2008 נערכו חפירות מטעם רשות העתיקות בבית החולים רמב״ם, הראשונה נוהלה על ידי כארם סעיד (הרשאה מס׳ A-4930) והשנייה על ידי כארם סעיד ואבירם אושרי (הרשאה מס׳ A-5364); תוצאותיהן טרם פורסמו.

מערכת הקבורה (תוכנית 1)

המערכת כוללת חצר חצובה בסלע הכורכר, שממנה נחשפו הדופן הצפונית וחלק מן הדופן המזרחית. בדופן הצפונית חצובות שמונה מדרגות רחבות (תוכנית 1: חתך 3–3). מהחצר נפתחים שני חדרי קבורה ושרידים של שניים נוספים. שאר המערכת כוסתה על ידי תשתית מסילת הברזל של רכבת הפרברים או נהרסה בעת חציבת כורכר במאה הי״ט.

חדר 1.— חדר זה נחצב בדופן הצפונית של החצר. מוביל אליו פתח רבוע (0.65 × 0.90 מ׳) הקבוע בתוך גומחה (0.9 × 1.1 מ׳, 0.45 מ׳ עומק), שנסגרה באבן סגירה מלבנית שנתגלתה בחצר סמוך לפתח. במזוזת הפתח, במשקוף ובאבן הסף הפנימית נמצאו סימני חציבה לצירים, המלמדים על סגירה באמצעות דלת סובבת על צירים (דלתות אבן מעוטרות נחשפו גם במערכת הסמוכה, ר׳ Schumacher 1891:177, Pl. III).

בחדר הקבורה, שאליו יורדים בשלוש מדרגות (0.3 מ׳ רוחב כל אחת), נתגלו שמונה שקתות קבורה (0.5 × 1.7 מ׳, 0.5 מ׳ עומק) שנחצבו בשני מקמרים, סביב בור עמידה (1.8 × 2.1 מ׳, 1.7 מ׳ גובה): ארבע בדופן הצפונית (איור 1) וארבע במערבית; שוקת נוספת נחצבה בדופן הדרומית ממערב לפתח. כלי החרס (איור 2; להלן) לא נמצאו באתרם. על אצטבה רדודה שנחצבה לאורך הקיר המזרחי התגלו שברים של ארון קבורה מחרס. בקצה האחורי של כל אחת משקתות הקבורה, למעט שוקת V, חצובות כריות ראש.

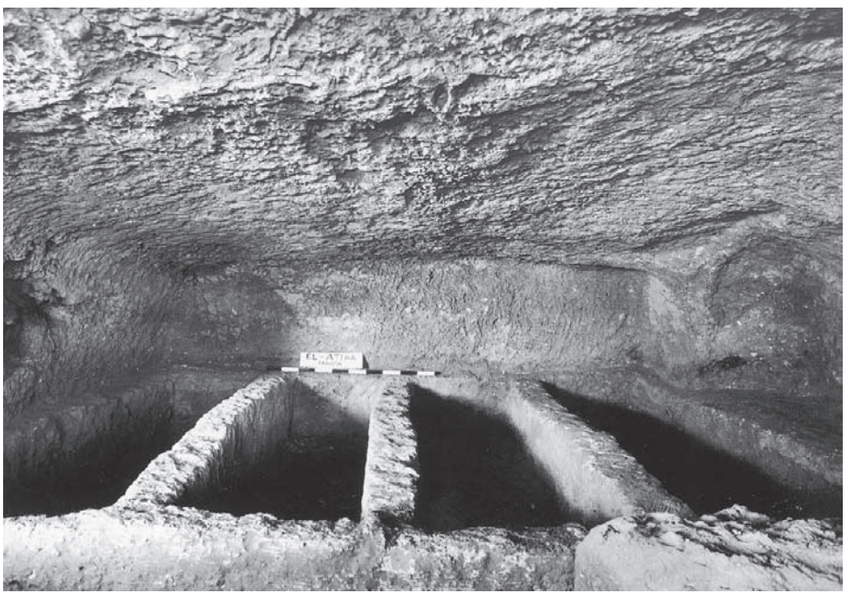

איור 1. חדר 1: המקמר הצפוני ובו שקתות קבורה, מבט לצפון.

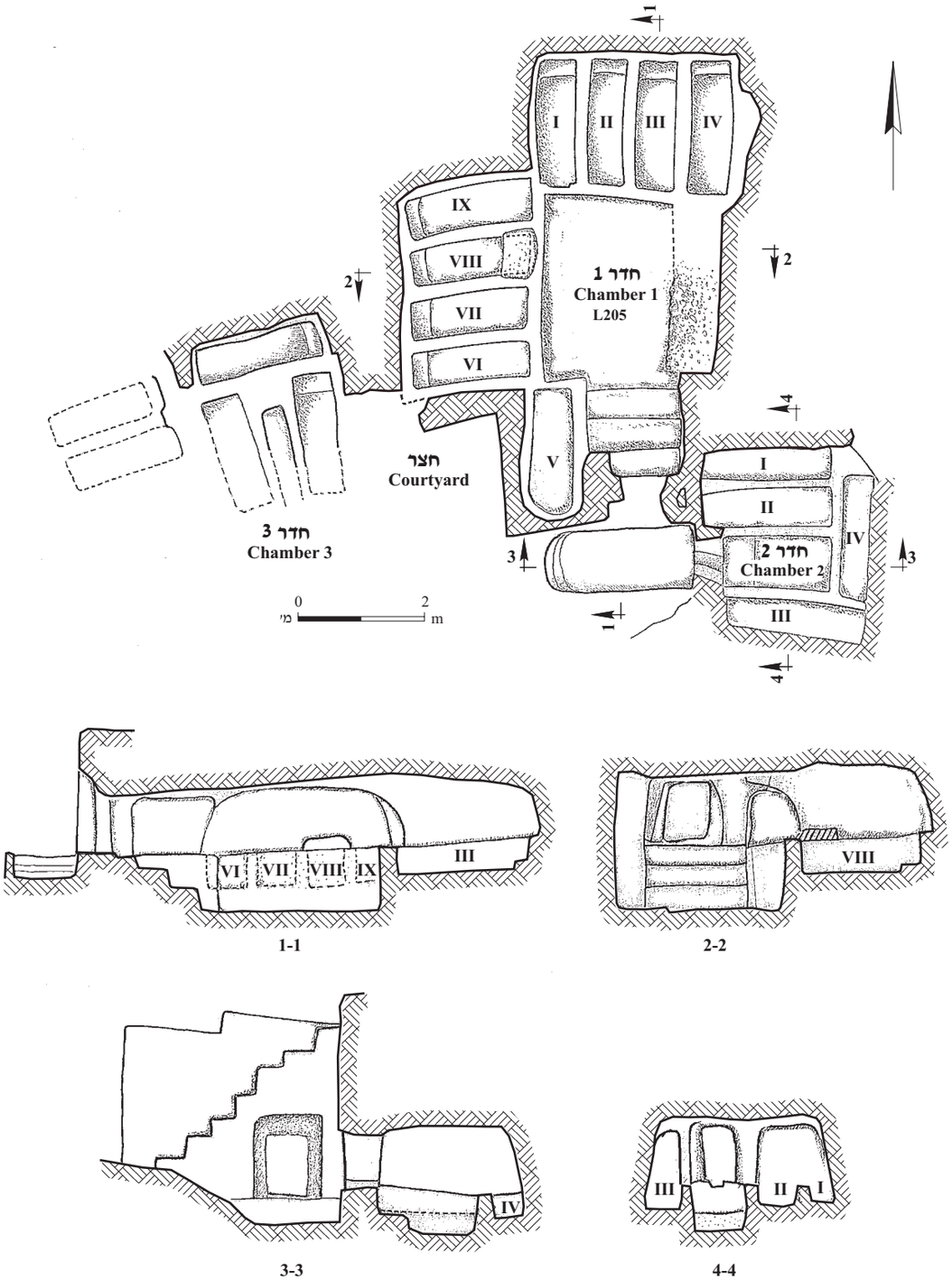

תוכנית 1. תוכנית וחתכים של מערכת הקבורה.

שקתות הקבורה נמצאו ריקות ופרוצות, פרט לשוקת VIII, שבה נתגלו באתרם שלושה לוחות אבן (0.45 × 0.65 מ׳, 0.2 מ׳ עובי) ששימשו לכיסוי שוקת הקבורה, וצופו טיח לבן עבה שנועד לאיטום; לוח כיסוי רביעי, שכיסה במקור את אזור הראש, הוסר. באזור זה נמצאו עצמות אדם שלא בארטיקולציה (נגר, להלן), נר חרס (איור 5:3) וכ־40 מסמרים עשויים ברונזה וברזל (איור 1:4, 2). כל אלה מלמדים שהקבורה היתה בארון עץ. בשוקת II נתגלתה מחרוזת שבה 38 חרוזי קרניאול (איור 3:4).

המערכת נפרצה בעבר בחלק האחורי של שוקת VI. על העפר שכיסה את שוקת VI נמצא נר שלם (איור 4:3). בבור העמידה (לוקוס 205) נתגלו עצמות פזורות (נגר, להלן) ומעט שברים של כלי חרס, נרות ומסמרי ברזל. על דופנות החדר, בתוך העפר ועל הקיר שסביב הפתח נמצאו פיסות טיח לבן ועליהן שרידי אותיות בצבע אדום. נראה כי קירות האולם ואולי גם קירות החצר טויחו בטיח לבן ועוטרו בכתובות קבורה ביוונית בדומה לממצא בחפירותיו של שומכר (Schumacher 1891:178).

חדר 2.— מהחצר מוליך פתח רבוע (0.6 × 0.6 מ׳), שממנו יורדת מדרגה (0.24 מ׳ גובה), אל חדר קבורה (2.26 × 2.74 מ׳, 1.5 מ׳ גובה התקרה) שנמצא בדופן הדרומית־מזרחית של המערכת. במרכז החדר יש בור עמידה (0.68 × 1.98 מ׳, 0.6 מ׳ עומק) שסביבו חצובות ארבע שקתות קבורה: שתיים מצפון לפתח (I: 0.45 × 1.62, 0.23 מ׳ עומק; II: 0.54 × 1.70, 0.27 מ׳ עומק), אחת מדרום לו (III: 0.52 × 1.95 מ׳, 0.29 מ׳ עומק) ואחת ממזרח לו (IV: 0.44 × 1.75 מ׳, 0.28 מ׳ עומק). החדר התגלה ריק מממצא. בדופן הצפונית־מזרחית של החדר הובחנה פרצה המובילה אל מערכת הקבורה שחשף שומכר (Schumacher 1891). את הפתח פרצו כנראה שודדי קברים שנכנסו לחדר זה בעבר ורוקנו אותו מתכולתו.

חדר 3.— החדר ותקרתו נהרסו, קרוב לוודאי בעת חציבת הכורכר במאה הי״ט. נותרו רק שלוש שקתות בתוך מקמר הרוס: אחת לאורך הדופן האחורית של המקמר, ושתיים נוספות בניצב לה; ביניהן יש גישה למשכב אחורי. המקמר טויח בטיח לבן עבה.

שרידים של שקתות קבורה נוספות נתגלו ממערב לחדר 3, בקצה השטח החפור. ייתכן שהן השתייכו לחדר קבורה נוסף במערכת הנדונה או למערכת קבורה אחרת.

הממצא (איורים 2–4)

המערכת נמצאה שדודה ולא נתגלו בה ממצאים באתרם. המעט ששרד נמצא חסר ושבור ועל כן הדיון יהיה טיפולוגי. הקבלות לכלי החרס מופיעות בטבלת המפרט.

כלי החרס (איור 2)

קערות.— שתי קערות מטיפוס CRS נתגלו בחפירה (איור 1:2, 2). קערות מטיפוס זה נמצאו למשל בקיסריה ובחורבת קסטרה. הקערות מתוארכות למאות הד׳–הו׳ לסה״נ. בג׳למה תוארכו הקערות למאה הד׳ לסה״נ ואילו באתרים אחרים תאריכם עד המאה הו׳ לסה״נ.

קדרות.— קדרת בישול (איור 3:2) עם דופן מזווה, האופיינית למאות הד׳–הה׳ לסה״נ. קדרה נוספת (איור 4:2) אופיינית לסוף התקופה הביזנטית ולתקופה האסלאמית הקדומה.

סירי בישול (איור 5:2, 6).— לסיר מס׳ 5 שפת מדף והוא מתוארך בג׳למה למאה הד׳ לסה״נ. בחורבת עוצה הוא תוארך למאות הה׳–הו׳ לסה״נ. לסיר מס׳ 6 שפה מופשלת חוצה והוא תוארך למאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

פכית.—נתגלה בסיס של פכית (איור 7:2), המתוארכת לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

אמפורות.— כלי דומה לאמפורה מס׳ 8 נמצא בג׳למה ותוארך לשלהי המאה הד׳ לסה״נ. התיארוך של אמפורה מס׳ 9 משתנה מאתר לאתר: בג׳למה תאריכה במאה הד׳, בכפר נחום — בתקופה הביזנטית, ובכורסי — במאה הז׳ לסה״נ. אמפורה מס׳ 10 מקומית, ולה צוואר גבוה ושתי ידיות משוכות מאמצע הצוואר אל הכתף. כלי דומה נתגלה בצפון סיני ותוארך מאמצע המאה הד׳ עד אמצע המאה הז׳ לסה״נ.

קנקנים.— כל הקנקנים דמויי שק (איור 11:2–16), הטיפוס הנפוץ בארץ בתקופות הרומית והביזנטית. הקנקנים תוארכו מן המאה הב׳ ועד למאות הז׳–הח׳ לסה״נ (קנקן מס׳ 16, שדומה לו נמצא בכורסי). קנקני עזה ואשקלון — האופייניים לאתרי החוף, כגון קיסריה, חורבת קסטרה וצור — חסרים בחיפה העתיקה ובטירת כרמל

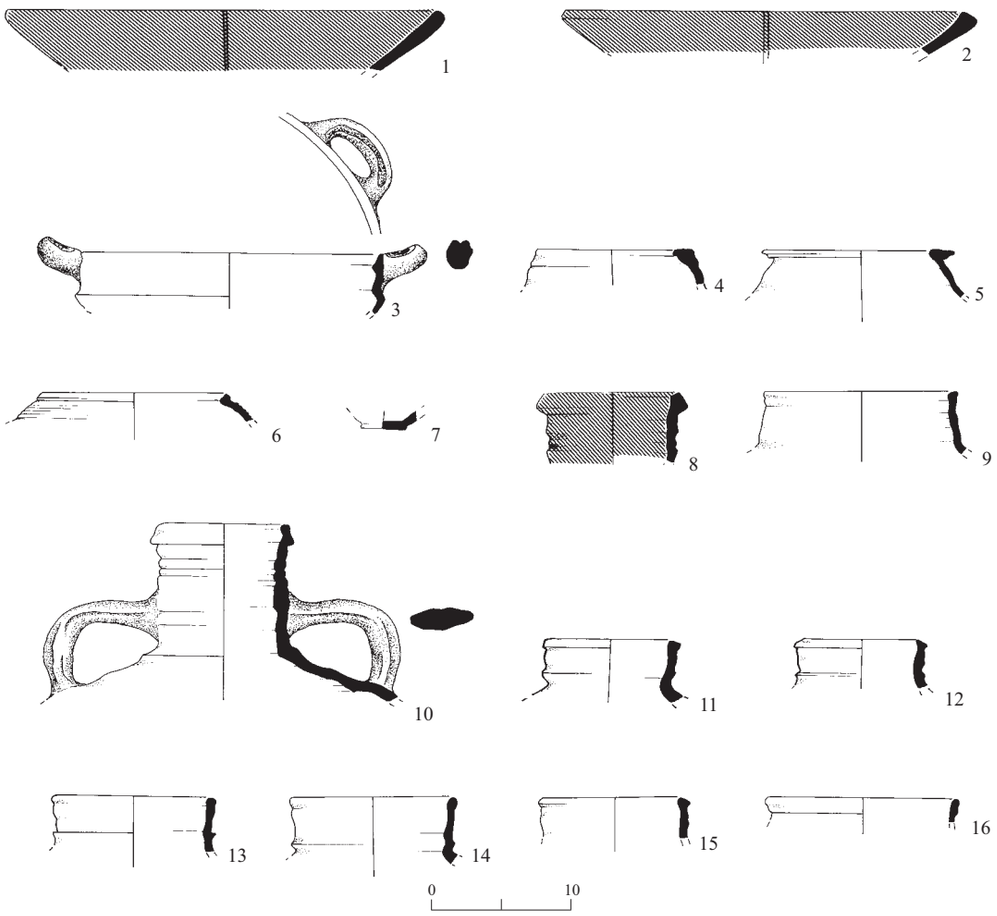

איור 2. כלי החרס.

מס׳	מס׳ רישום	הכלי	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	135-1	קערה CRS	טין ורדרד מפולם היטב, מעט גריסים כהים קטנים; חיפוי אדום־חום	Hayes 1972:371–386, Figs. 80–84 ג׳למה: Johnson 1988:154, Fig. 7–11:216–218 ח׳ עוצה, המאות הה׳–הו׳: בן־תור 1966: לוח 11:7 חורבת עמודים, המאות הד׳–הה׳: Adan-Bayevitz 1982:24, Fig. 3:9; Type 1 קיסריה: Johnson 2008:27, Fig. 70
2	100-3	קערה CRS	טין ורדרד מפולם היטב, מעט גריסים כהים קטנים; חיפוי אדום־חום	Hayes 1972:371–386, Figs. 80–84 ג׳למה: Johnson 1988:154, Fig.7–11:199–210 נצרת: Bagatti 1969:289–290, Fig. 227:4, 6 קיסריה: Johnson 2008: Fig. 69
3	155-1	קדרת בישול	שפה חתוכה, דופן מחורצת וידית אופקית מעל לשפה	ג׳למה, סוף המאה הד׳–המאה הה׳: Johnson 1988:200, Fig. 7–43 כפר נחום, רומי מאוחר ובעיקר ביזנטי: Loffreda 1974:48, Fig. 111:4 בית ירח: Delougaz and Haines 1960:33, Pls. 33:3; 53:25, 28
4	135-2	קדרה	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים זעירים, צריפה טובה ללא ליבה	כורסי, המאה הז׳ ותחילת המאה הח׳: Tzafiris 1983:54, Fig. 5:10 בית ירח, ביזנטי: Delougaz and Haines 1960: Pl. 33:8

איור 2. כלי החרס (המשך).

מס׳	מס׳ רישום	הכלי	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
5	149	סיר בישול מזווה	דופן דקה, טין חום, מעט גריסים לבנים זעירים, ללא ליבה	ג׳למה: Johnson 1988:195, Fig. 7–39:593, 595 ח׳ עוצה, המאות הה׳–הו׳: בן־תור 1966: לוח 12: 2, 4, 6 ח׳ שמע: Meyers 1976:217-218, Pl. 7, 18:26–29 בית ירח: Delougaz and Haines 1960:32–33, Pl. 53:39
6	156-2	סיר בישול	כלי צרוף היטב; טין חום עם חצצים שחורים זעירים	ג׳למה, המאות הד׳–הה׳: Johnson 1988:190, Fig. 7–35:533, 534, 549, Type 4 בית אל: Kelso 1968:81, 109, Pl. 75:6
7	156-5	בסיס פכית	טין חום, מנופה היטב ומפולם; חיפוי חום ומרוק; ניתוק חבל	בית עניא, ביזנטי מאוחר–ערבי קדום: Saller 1957: Fig. 58:3500 כורסי, 615–750 לסה״נ: Tzafiris 1983: Fig. 8:11
8	165-2	אמפורה	טין אפור בהיר מפולם וצרוף היטב	ג׳למה, שנת 380 לערך: Johnson 1988:212, Fig. 7–51:757, 759
9	156-1	אמפורה	טין אפור־חום מפולם היטב, צריפה מתכתית	ג׳למה, סוף המאה הד׳: Johnson 1988:214, Fig. 7–51:755 כפר נחום, התקופה הביזנטית: Loffreda 1974:43, Fig. 8:4 כורסי, המאה הז׳: Tzafiris 1983, Fig. 7:12
10	103	אמפורה	טין חום בהיר, מפולם היטב, חיפוי קרם בפנים ובחוץ	צפון סיני, אמצע המאה הד׳ עד אמצע המאה הז׳: Arthur and Oren 1998:207, Fig. 6:13
11	114-3	קנקן דמוי שק	טין חום, מפולם וצרוף היטב; חיפוי אפור בחוץ	ג׳למה: Johnson 1988:216, Fig. 7–52:795 קיסריה–היפודרום, המאה הב׳: Riley 1975:26, Hippodrom Type Ia, Fig. 28:9
12	112-1	קנקן דמוי שק	טין חום, מפולם וצרוף היטב; חיפוי שחור בחוץ	ג׳למה, רומי תיכון עד מאוחר: Johnson 1988:216, Fig. 7–52:787, 788
13	100-4	קנקן דמוי שק	טין אפור מפולם היטב, מתכתי	ג׳למה, רומי מאוחר–ערבי קדום: Johnson 1988:214, Fig. 7–51:774, 776 ח׳ שמע, המאות הד׳–הה׳: Meyers 1976:222–225, Nos.17–31 נצרת, המאות הג׳–הה׳: Bagatti 1969:273, Fig. 217:3, 4
14	117	קנקן דמוי שק	טין חום, מפולם וצרוף היטב; חיפוי שחור בפנים ובחוץ	ג׳למה, המאות הד׳–הה׳: Johnson 1988:216, Fig. 7–52:792, 793
15	156-6	קנקן דמוי שק	טין חום־ורדרד, חצצים זעירים לבנים	ג׳למה: Johnson 1988:213, Fig. 7–51:777 ח׳ שמע, המאות הג׳–הה׳: Meyers 1976:222–225, Pl. 7:20, Nos. 17–31 בית הכנסת בכפר נחום: Loffreda 1974:89, 93, Fig. 4:4
16	153-3	קנקן דמוי שק	טין חום, מפולם וצרוף היטב, מוחלק בחוץ	ג׳למה, המאות הג׳–הה׳: Johnson 1988:214–215, Fig. 7–52:786, 789, 791, 809, 811 כורסי, 610–750: Tzafiris 1983: Fig. 7:17

(טואג 2005; ינקלביץ, בהכנה), אולי בשל המדגם המצומצם שנתגלה.

נרות (איור 3).— נתגלו שישה נרות שלמים ושברים של כעשרים נרות נוספים. הנרות משתייכים לשלושה טיפוסים:

(1) נר עגול (איור 3:1, 2). וריאנט מקומי של הנר הרומי העגול, עשוי בדפוס עם דיסקוס עגול וחרטום קצר. על הדיסקוס, בדרך כלל שקוע ולא מעוטר, יש נקב קטן ולצדו נקב אוויר. לנר ידית אוזן ובסיס טבעת שטוח או שקוע. על הכתפיים מופיע עיטור עשוי בתבליט. הנרות מתוארכים מהמאה הב׳ עד לאמצע המאה הג׳ לסה״נ (צפיריס תשמ״ב:26, לוח 3:1; Rosenthal and Sivan 1978: 55, No. 222).

נר מס׳ 1 (סל מס׳ 143; 11.7 ס״מ אורך, 9 ס״מ קוטר, 3.4 ס״מ גובה) עשוי בדפוס מחומר כתום, מפולם וצרוף היטב. לנר חרטום עגול, דיסקוס

שקוע עם נקב אוויר בצד, עין קטנה וידית אוזן. דגם של קווים רדיאליים מקשט את כתפי הנר ודגם דמוי סולם מופיע על החרטום. לנר בסיס טבעת שקוע, שעליו מופיעה טביעת קדר שחוקה בין שני פסים. עיטור הקווים הרדיאליים על כתפי הנר הוא המשך ישיר של העיטור המופיע על נרות מהתקופות ההלניסטית–הרומית הקדומה (המאות הב׳ לפסה״נ–הא׳ לסה״נ) עם חרטום ארוך. נרות דומים נתגלו בלהבות חביבה ותוארכו למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (זוסמן תשמ״ו:197, לוח 79:26–28).

נר מס׳ 2 (סל מס׳ 122; 8.9 ס״מ קוטר, 3.1 ס״מ גובה) עשוי מחומר חום בהיר. לנר דיסקוס שקוע

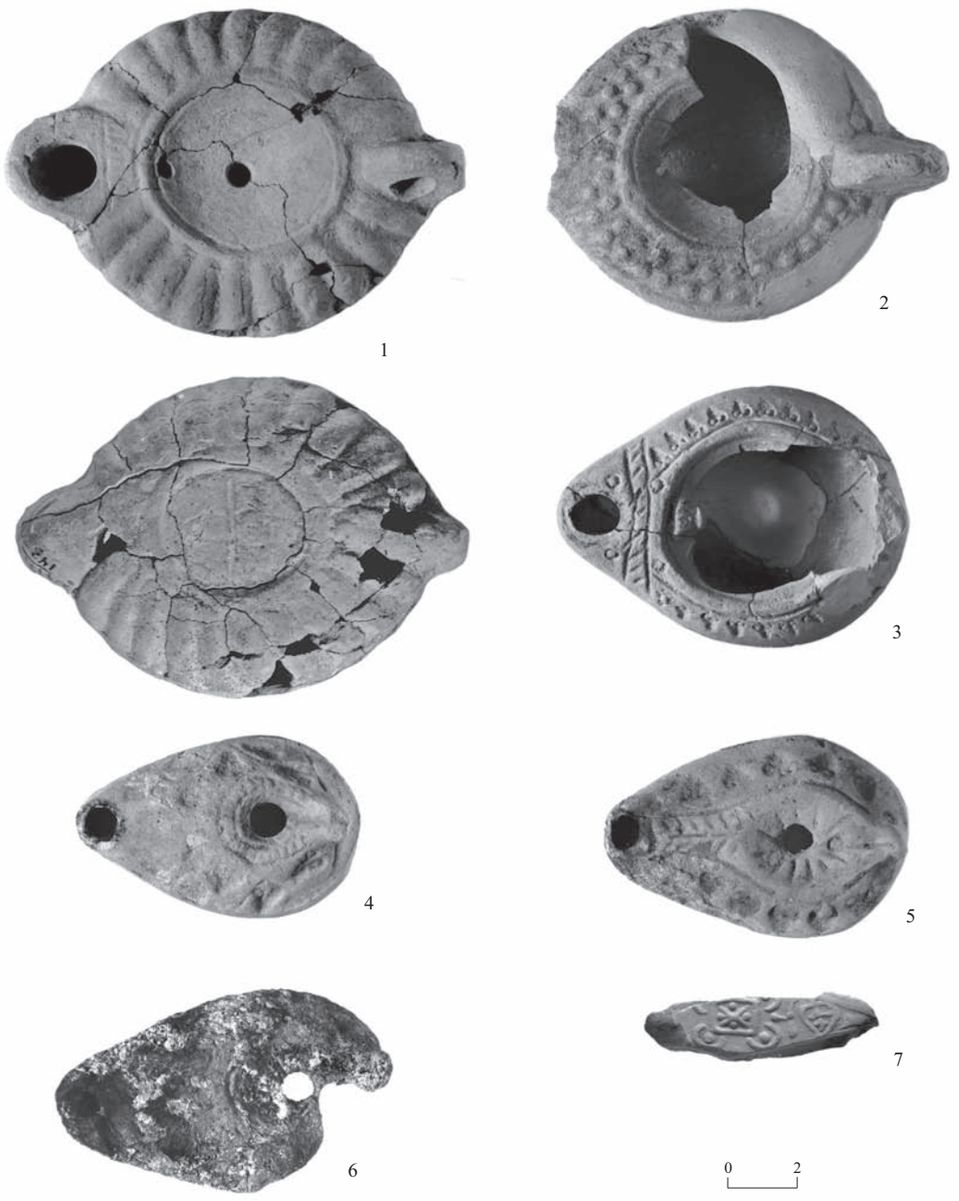

איור 3. הנרות.

עם נקב אוויר ובסיס טבעת. על הכתף מופיע דגם מעגלים עם נקודות בולטות (Rosenthal and Sivan 1978:55, No. 222). טיפוס זה תוארך למאה הב׳ לסה״נ.

(2) טיפוס מעבר מהנר העגול לנר האובאלי (סל מס׳ 105 ; איור 3:3). שבר של נר (11.2 ס״מ אורך, 9 ס״מ קוטר, 2.8 ס״מ גובה) עשוי מחומר ורוד עם סימני פיח. רצועה של קווים אלכסוניים מפרידה בין הדיסקוס לפי הנר וזוג עיגולים טבוע משני צדיה. לנר דיסקוס שקוע ובסיס טבעת כפול (זוסמן תשמ״ו:195). דגם רץ של תימורות טבוע על כתפי הנר. נר זה הוא מטיפוס הנרות הצפוניים (Sussman 1989), והוא שייך לקבוצת המעבר מהנרות העגולים לנרות האגסיים. הגוף עדיין עגול, אך הידית מחודדת וקצרה. עיטור מופיע על החרטום, על הכתפיים וסביב הדיסקוס. נרות עם בסיס טבעת כפול מתחילים להופיע במאה הג׳ לסה״נ (Sussman 1989:28, No. 10).

(3) נרות צפוניים (איור 3:4–7). רוב הנרות, השלמים והשבורים, שייכים לטיפוס זה שלו דיסקוס סגלגל ושקוע. פי הנר קטן והבסיס שטוח. לנר ידית זיז קטנה, חרוטית או פירמידלית. העיטור טבוע בדגמים צמחיים או גיאומטריים. נרות מסוג זה נמצאו לראשונה בבית שערים, שם תוארכו עד אמצע המאה הד׳ לסה״נ (אביגד תשל״ב:140–141). נרות נוספים נתגלו באתרים אחדים בצפון הארץ (Sussman 1989).

נר מס׳ 4 (סל 104 ; 8.5 ס״מ אורך, 6 ס״מ רוחב, 2.6 ס״מ גובה) עשוי חומר ורוד, ועליו סימני פיח. לנר עין קטנה, ידית זיז משולשת, בסיס שטוח ורכס רדוד בין עין הנר לחרטום. דגם סולם מופיע סביב פי הנר ועיטור תימורות טבוע על כתפיו.

נר מס׳ 5 (סל מס׳ 1־128 ; זהה לקודמו במידותיו) עשוי חומר ורוד, ועליו סימני פיח. קווים רדיאליים מקיפים את פי הנר, וענף דקל חרוט על החרטום. על הכתף טבוע עיטור של תימורות מסודרות עם הקודקוד כלפי חוץ.

נר מס׳ 6 (סל מס׳ 134 ; 10.4 ס״מ אורך, 6.4 ס״מ רוחב, 2.8 ס״מ גובה) מפוחם, עשוי חומר חום כהה. דגם סולם סגלגל מופיע על הדיסקוס; על הכתף מופיע דגם תימורות שחוק. נרות דומים נמצאו בבית שערים, שם הם תוארכו למאה הד׳ לסה״נ (אביגד תשל״ב:140–141, לוח LXX:14–26). זוסמן משייכת נר זה לקבוצת הנרות הצפוניים ומתארכת את השימוש בהם עד למאה הה׳ לסה״נ (Sussman 1989: No. 50).

נר מס׳ 7 (סל מס׳ 2־118) עשוי מחומר כתום, ועליו סימני פיח. לנר כתף ישרה ותעלה, ועיטור בולט עשוי בדפוס של מגן מלבני עם ורדה מסוגננת. בצד מופיע ענף של עץ בתוך עלה מסוגנן (Rosenthal and Sivan 1978:123, Nos. 510, 511; Sussman 1989:54, No. 75).

המטבעות

דונלד צבי אריאל

נתגלו חמישה מטבעות: אחד (מס׳ 5) נמצא בפני השטח, סמוך למערכת הקבורה; אחד (מס׳ 2) נתגלה על המדרגות המובילות אל המערכת; שניים (מס׳ 1, 3) נמצאו במילוי שבחצר; ואחד (מס׳ 4) בבור העמידה. המטבעות מתוך המערה תוארכו למאות הד׳–הו׳ לסה״נ בדומה לממצא הקירמי.

1. סל 106, ר״ע 22876.
קונסטנטיוס הב׳, 355–361 לסה״נ.
פנים: ḌN CONS[TAN]–[TIVS] PF AV[G]
דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: [SPES REI]–PVBLICE וירטוס לשמאל; בידו רומח וכדור.
Æ, ↓, 1.41 גרם, 17 מ״מ.
השווה: *LRBC* II:87, No. 2053.

2. סל 101, ר״ע 22874.
קונסטנטיוס הב׳, 324–361 לסה״נ.
פנים: [DN CONS]TA[N]–TIVS ḌP[F AVG]
דיוקן לימין, עטור נזר פנינים.
Æ, 2.12 גרם, 15 מ״מ.

3. סל 102, ר״ע 22875.
יוסטינוס הא׳ (518–527 לסה״נ), קונסטנטינופוליס.
פנים: dN IVSTI–NVS PP ḄA[VC] דיוקן לימין, עטור נזר, לבוש שריון וגלימה צבאית.
גב: **M** למעלה, צלב; לשמאל ולימין, כוכבים; מתחת: B.
Æ, ↑, 16.77 גרם, 32 מ״מ.
ראה: *DOC* 1:40, No. 9b.

4. סל 107, ר״ע 22878.
יוסטיניאנוס הא׳, קרתגו, 534–539 לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין, עטור נזר.

גב: Ā
Æ, נומוס, →, 0.44 גרם, 8 מ״מ. מנוקב.
ראה: *DOC* 1:170, No. 309; המטבע פורסם אצל Bijovsky 1998:102.

5. סל 142, ר״ע 22877.
אמורי הא׳, עכו, 1190–1235 לסה״נ (*type immobilisé*).
פנים: [- - -] צלב.
גב: [- - -] כנסיית הקבר.
Æ, דניאר, 0.41 גרם, 17 מ״מ.
השווה: Metcalf 1995: No. 196.

שונות (איור 4)
מסמרי ברזל (איור 4:1).— בשוקת VIII שבחדר 1 נתגלו 11 מסמרי ברזל (18 ס״מ אורך) עם ראש מעוגל (2 ס״מ קוטר). כ־25 מסמרי ברזל נוספים נתגלו מפוזרים באולם.

מסמרי ברונזה (איור 4:2).— בשוקת VIII שבחדר 1 נתגלו כ־20 מסמרים עשויים ברונזה (8–9 ס״מ אורך), עם חתך משולש וראש קמור (2 ס״מ קוטר), במצב השתמרות מצוין.

המסמרים שימשו כנראה בארונות עץ שהונחו בתוך שקתות הקבורה. דומים להם נמצאו בשוקת קבורה בח׳ סביה (איילון תשנ״ה:36, איור 7:8, 9).[2]

חרוזים (איור 4:3).— בשוקת II שבחדר 1 נמצאו 38 חרוזים עשויים קרניאול (0.5–1.1 ס״מ קוטר), ככל הנראה של מחרוזת אחת, עם חרוז גדול במרכזה. כמות כזו של חרוזים בשוקת קבורה אחת נדירה (Barag 1978:44–45, No. 110). חרוז קרניאול נוסף נתגלה בבור העמידה (לוקוס 205) יחד עם שני חרוזי זכוכית: האחד רב־צלעי (0.5 ס״מ קוטר) והשני דמוי נטיפה. חרוזים מסוג זה אופייניים לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (איילון תשנ״ה: איור 7:7; Barag 1978 Fig. 18:122).

הממצא האנתרופולוגי (טבלה 1)
יוסי נגר

באתר נמצאו שברים של עצמות אדם במצב השתמרות גרוע, מהם זוהו לפחות 18 פרטים. העצמות תוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. השתמרותן הירודה של העצמות הקשתה על קבלת נתונים אנתרופולוגיים מלאים. זיהוי מין

איור 4. שונות.

טבלה 1. התפלגות הגילים באתר

גיל (בשנים)	0–5	5–10	10–18	18–25	25–40	40<
מספר פרטים	6	2	3	3	2	2

וגיל התבסס לרוב על מדד אחד בלבד (יוסי נגר, פרסום פנימי, דוח אנתרופולוגי אתר חיפה העתיקה 1777, ארכיון רשות העתיקות). בשל ההשתמרות הגרועה לא נלקחו נתונים מטריים. עם זאת, נעשה רישום של התכונות האפיגנטיות בחלקי השלד. העצמות נמסרו לקבורה.

חדר 1 (L205).— בלוקוס זה נמצאו לפחות שבעה פרטים: שלושה ילדים שגילם, על פי התפתחות השיניים, 1.0–1.5, 3–5, 11–13 שנים; פרט צעיר שגילו 14–20 שנים; פרט שגילו 20–25 שנה; פרט שגילו 20–30 שנה; ופרט שגילו 40< שנה. לפחות אחד הפרטים הבוגרים הוא ממין נקבה; מינם של שאר הפרטים אינו ברור.

חדר 1, שוקת VIII.— בשוקת זו זוהו חמישה פרטים: שני ילדים שגילם, על פי התפתחות השיניים, 3–5 ו־8–9 שנים; נער שגילו, על פי שלבי בקיעת השיניים והתפתחותן, 14–16 שנים; ושני פרטים בוגרים שגילם 18–25 שנה ו־45< שנה.

חדר 1, שוקת IX.— בשוקת זו נמצאו לפחות שישה פרטים: ארבעה ילדים שגילם 0.5–2.0 שנים, 1–4 שנים, 3–5 שנים ו־5–8 שנים; ושני פרטים בוגרים שגילם 18–25 שנה ו־30–40 שנה. אחד הבוגרים ממין נקבה, והשני ממין זכר.

סיכום

הקבר נחצב כנראה במאות הג׳ או הד׳ לסה״נ ושימש לקבורה עד אמצע המאה הז׳ לסה״נ. הממצא המועט מלמד שהשימוש במערכת הקבורה לא היה רצוף, אלא נעשה עם חציבת המערכת ולאחר מכן בשלהי התקופה הביזנטית. על פי המתואר על ידי שומכר והסוקרים הבריטיים נראה שהמערכת הופרעה במאה הי״ט.

מערכת קבורה זו ומערכות הקבורה שתועדו על ידי שומכר, מטודלה, פוקוק, קונדר וקיצ׳נר (ר׳ לעיל) ולאחרונה גם על ידי פיילשטוקר (מידע בעל פה) מצביעות על קיומו של בית קברות מפואר, חצוב בסלע הכורכר המקומי על פי תוכנית כללית אחידה.[3] תיאור מנורת שבעת הקנים והמסורות התלמודיות המספרות על חיפה היהודית, לצד היעדר סממנים נוצריים או שומרוניים דומים לאלה שנתגלו בחפירות שיקמונה וחורבת קסטרה (אלגביש 1992; זיגלמן תשנ״ו:*91), מאפשרים להניח שהמערה היתה חלק מבית הקברות היהודי של חיפה בתקופות הרומית והביזנטית.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-1777) נערכה מטעם רשות העתיקות, במימון רשות הנמלים והרכבות. היא נוהלה על ידי המחבר בסיוע מדריכים של בית ספר שדה כרמל (בראשות משה הרטמן), דינה אבשלום־גורני, סמדר שפירא, אנו ברון ושלמה סנדר. כן סייעו רז ניקולסקו (מדידות), סנדו מנדראה (צילום שטח), קלרה עמית וצילה שגיב (צילום ממצא), זיו עטר (ציור ממצא) ואלה אלטמרק (שימור מתכות). בתום החפירה כוסתה המערכת בעפר שהוצא ממנה על ידי אנשי אתרא קדישא.

[2] דיון בשרידים המעידים על קבורה בארונות עץ נמצא אצל שטרן וגורין־רוזן תשנ״ח:6–7.

[3] במהלך החפירה הצביעו דיירים הגרים סמוך על מיקומה של מערכת קבורה זהה כמעט למערכת הקבורה שנוקתה על ידי שומכר וכוסתה לפני שנים רבות.

הפניות

אביגד נ׳ תשל״ב. **בית שערים ג: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי״ג–תשי״ח, מערכות הקברים 12–23**. ירושלים.

אבסביוס. **ספר האונומסטיקון לאבזביוס** (תרגום ע״צ מלמד). ירושלים תשנ״ב.

איילון א׳ תשנ״ה. מבנה קבורה רומי–ביזאנטי בח׳ סביה, כפר סבא. **עתיקות** 25:*27–*39.

אלגביש י׳ 1972. מטמון מטבעות זהב בחיפה. **חדשות ארכיאולוגיות** מג:6.

אלגביש י׳ 1992. שיקמונה. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ׳ 1586.

בן־תור א׳ 1966. **החפירות בחורבת עוצה (עתיקות ג׳)**. ירושלים.

ג׳בור א׳ 2008. חפירת הצלה בבת גלים, חיפה. **פרסומי חפירות יישומיות** III: **דוחות ומחקרים של חפירות המכון ללמודי־ים ע״ש רקנאטי**. חיפה. עמ׳ 26–29.

גיל מ׳ תשמ״ג. **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099) ג: כתבים מגניזת קהיר, מפתחות**. תל אביב.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל ה: השומרון (ב)** (תרגום ח׳ בן עמרם). ירושלים.

גרן ו׳ תשמ״ה. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל ו: הגליל (א)** (תרגום ח׳ בן עמרם). ירושלים.

זוסמן ו׳ תשמ״ו. קבוצת נרות מלהבות חביבה. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **מחקרי שומרון**. תל אביב. עמ׳ 195–205.

זיגלמן ע׳ תשנ״ו. חפירת בדיקה בח׳ קסטרה, 1988. **עתיקות** 29:77–92.

טואג ר׳ 2005. חפירות בדיקה בטירת הכרמל. **פרסומי חפירות יישומיות** I: **דוחות ומחקרים של חפירות המכון ללימודי־ים ע״ש רקנאטי, מוקדשים לזכרו של פרופ׳ אבנר רבן**. חיפה. עמ׳ 74–79.

ינקלביץ ש׳ תשנ״ג. חיפה העתיקה. **חדשות ארכיאולוגיות** צט:14–15.

ינקלביץ ש׳ בהכנה. שדה קבורה מן התקופות הרומית והביזנטית בטירת הכרמל. **עתיקות**.

יערי א׳ 1977. **מסעות ארץ ישראל**. רמת גן.

שטרן ע׳ וגורין־רוזן י׳ תשנ״ח. מערות קבורה ליד כברי. **עתיקות** 33:1–22.

צפיריס ו׳ תשמ״ב. קבר ליד מטולה. **עתיקות** ח:26–30.

Adan-Bayewitz D. 1982. Horvat ‘Amudim. *IEJ* 32:24.

Arthur P. and Oren E. 1998. *The North Sinai Survey and the Evidence of Transport Amphorae for Roman and Byzantine Trading Patterns* (*JRA* 11) Portsmouth. Pp.193–212.

Bagatti B. 1969. Nazareth. Franciscan Printing Press 17. Jerusalem.

Barag D. 1978. *Hanita, Tomb XV: A Tomb of the Third and Early Fourth Century CE* (*‘Atiqot* [*ES*]13). Jerusalem.

Bijovsky G. 1998. The Gush Halav Hoard Reconsidered. *‘Atiqot* 35:77–106.

Conder C.R. and Kitchener R.E. 1881. *The Survey of Western Palestine* I, V. London.

Delougaz P. and Haines R.C. 1960. *A Byzantine Church at Khirbet el-Kark* (OIP 85). Chicago.

DOC 1: A.R. Bellinger. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* 1: *Anastasius I to Maurice 491–602.* Washington, D.C. 1966.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weineberg ed. *Excavations at Jalame*—Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine. Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Johnson B.L. 2008. The Pottery. In J. Patrich ed. *Caesarea Maritima, Areas CC, KK and NN. Final Report* I: *The Objects*. Jerusalem. Pp. 24–145.

Keslo J.L. 1968. The Excavations at Bethel, 1934–1960. *AASOR* 39:81–109.

Loffreda S. 1974. *Cafarnao* II: *la Ceramica*. Jerusalem.

LRBC II: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part II: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498).* London 1965. Pp. 41–114.

Marmardji O.P. 1951. *Textes geographiques Arabes sur la Palestine*. Paris.

Metcalf D.M. 1995. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*. London.

Meyers E.M. 1976. *Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema, Upper Galilee, Israel 1970–72.* Winona Lake.

Pococke R. 1745. *A Description of the East and Some Other Countries* I. London.

Riley J.A. 1975. The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrom. *BASOR* 218:26–55.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Saller S.J. 1957. *Excavations at Bethany (1949–1953)* (Publications of the Studium Franciscanum 12). Jerusalem.

Schumacher G. 1891. Grabkammern bei Haifa. *ZDPV* 13:175–181.

Schumacher G. 1898. Recent Discoveries at Caesarea, Um el-Jamal and Haifa. *PEQ* 20:104.

Sussman V. 1989. Northerm Stamped Oil Lamps and their Typology. *Michmanim* 4:23–55.

A BURIAL COMPLEX FROM THE ROMAN PERIOD IN ANCIENT HAIFA

SHALOM YANKLEVITZ
(PP. 1*–11*)

In the winter of 1991 a burial complex (map ref. NIG 1981/7402; OIG 1481/2402; Permit No. A-1777) was discovered during the course of a survey conducted at the behest of the Ports and Railroad Authority, prior to the construction of the suburban railway line in Haifa. The excavation was carried out on behalf of the Israel Antiquities Authority and was directed by the author. The burial complex is located slightly east of a burial complex that was previously described by Schumacher in the nineteenth century, in a region referred to as Ancient Haifa.

Ancient Haifa (Haifa el-'Atiqa) is Arab Haifa, which was destroyed in 1761 by Dahar al-'Omar. Modern Haifa was built in its place in the narrow strip between the Carmel and the sea. Ancient Haifa is located in the area that is below Rambam Hospital, between the Bat-Galim neighborhood in the west and the western Haifa harbor in the east.

The Burial Complex (Plan 1)
The burial complex includes a courtyard that is hewn in the *kurkar* bedrock, two burial chambers that are accessed via the courtyard and the remains of two other chambers. The rest of the complex was covered by the tracks of the suburban railway or was destroyed when *kurkar* was quarried there in the nineteenth century.

Chamber 1. This chamber is hewn in the northern side of the courtyard. It is entered by way of a square opening (0.65 × 0.90 m) that is located inside a recess (0.9 × 1.1 m, depth 0.45 m), and which was sealed with a rectangular blocking stone. Three steps (each 0.3 m wide) lead down into the burial chamber where eight burial troughs (Fig. 1; 0.5 × 1.7 m, depth 0.5 m) are hewn in two *arcosolia* around a standing pit (1.8 × 2.1 m, height 1.7 m); another trough is hewn west of the opening. The pottery vessels (Fig. 2) were not discovered *in situ*. Trough VIII was found covered by three stone slabs (0.45 × 0.65 m, thickness 0.2 m) *in situ* which were treated with thick white plaster. Inside the trough were unarticulated bones, a clay lamp (Fig. 3:5) and c. 40 nails made of bronze (Fig. 4:2) and iron (Fig. 4:1). The nails were probably used in wooden coffins that were placed inside the burial troughs. A necklace made of 38 carnelian beads (Fig. 4:3) was discovered in Trough II. An intact lamp (Fig. 3:4) was found on the soil that covered Trough VI.

Chamber 2. The burial chamber (2.26 × 2.74 m, height of ceiling 1.5 m) was entered from the courtyard by way of a square opening (0.6 × 0.6 m) that is located in the southeastern side of the complex. In the middle of the chamber is a standing pit (0.68 × 1.98 m, depth 0.6 m) and four rock-hewn burial troughs. The chamber was devoid of artifacts.

Chamber 3. The ceiling and the burial chamber were destroyed, most likely when *kurkar* was quarried there during the nineteenth century, and all that remained of it were three troughs inside a ruinous *arcosolium*.

Five coins were discovered in the excavation (studied by Donald T. Ariel). The coins from inside the cave date to the fourth–sixth centuries CE and are consistent with the dates of the ceramic artifacts. The scattered bones of individuals were studied by Yossi Nagar.

The tomb was probably hewn in the third or fourth century CE, and was used for interment until the middle of the seventh century CE. The meager finds indicate that the burial complex was not used continuously; rather, it was used at the time it was quarried and later, at the end of the Byzantine period. Based on the description by Schumacher and that of the PEF surveyors, it seems that the complex was disturbed in the nineteenth century.

This burial complex and those that were documented by Schumacher, Tudela, Pococke, Conder and Kitchener, and by Peilstöker recently, are part of a magnificent cemetery that is hewn in the indigenous *kurkar*, which is probably the Jewish cemetery of Haifa in the Roman and Byzantine periods.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Plan and section of the burial complex.
Fig. 1. Chamber 1: the northern *arcosolium* and the burial troughs in it.
Fig. 2. Pottery.
Fig. 3. Lamps.
Fig. 4. Varia.